

Ο αγώνας για την αποκατάσταση των ελληνικών εβραϊκών κοινοτήτων μέσα από τα γερμανικά αρχεία

Άννα Μαρία Δρουμπούκη

Οι συζητήσεις στην Ελλάδα για τις γερμανικές αποζημιώσεις και τις συμβατικές υποχρεώσεις της Γερμανίας για τα εγκλήματα που διέπραξε στη διάρκεια του Β' Π.Π. παραμένουν επίκαιρες, ειδικά τα τελευταία δύο χρόνια εν μέσω της οικονομικής κρίσης. Γεγονός παραμένει, ότι η Ελλάδα σε σύγκριση με τις άλλες χώρες της Ευρώπης έλαβε το μικρότερο ποσό, ωστόσο σε αυτό το κείμενο θα δοθεί έμφαση στην απόδοση των αποζημιώσεων σε μια ειδική μερίδα του πληθυσμού, τους Έλληνες Εβραίους. Θα ήταν λάθος να σκιαγραφήσουμε την όλη διαδικασία γραμμικά, καθώς τα ποσά προσλαμβάνουν διττή σημασία: αφενός ως ανταποδοτική πράξη που σκοπό έχουν να βελτιώσουν τις συνθήκες ζωής των επιζώντων, αφετέρου ως συμβολική κίνηση με σκοπό την αποκάθαρση της εικόνας της Γερμανίας στον μεταπολεμικό κόσμο, επομένως ως στοιχείο μιας ψυχρής Realpolitik του καγκελάριου Άντεναουερ. Άλλωστε, η πολιτική του θητεία σφραγίστηκε από την απόδοση των αποζημιώσεων, αν μη τι άλλο σε συνδυασμό με το ότι ως πρώτη μεταπολεμική κυβέρνηση ενσωμάτωσε εκατοντάδες πρώην ναζί αξιωματούχους στους κόλπους της, οι οποίοι μάλιστα είχαν καθοριστικό ρόλο στην ρύθμιση των αποζημιώσεων, όπως θα δούμε παρακάτω.

Οι λίγοι Εβραίοι που επέστρεφαν δεν εξυπηρετούσαν τον σκοπό της νέας συλλογικής αίσθησης του εθνικού εαυτού των χωρών της Ευρώπης. Οι Έλληνες Εβραίοι, τις δύσκολες εκείνες πρώτες δεκαετίες, έπρεπε να θεμελιώσουν τα δίκαια αιτήματά τους, να εισακουστούν και να παγιώσουν τη θέση τους στον μεταπολεμικό χάρτη των διεκδικήσεων. Η περιπέτεια της ανασυγκρότησης και αποκατάστασης είναι ένα υποερευνημένο κεφάλαιο στη μεταπολεμική ιστορία των ελληνικών εβραϊκών κοινοτήτων και ένα σημείο αναφοράς στις βιογραφίες των ίδιων των επιζώντων, οι οποίοι, υπό τις δεδομένες συνθήκες, απέκτησαν απροσδόκητα μια νέα –ανεπιθύμητη γι' αυτούς- ταυτότητα, αυτή του «αιτούντα» (Antragssteller).

Μέσα από το αρχειακό υλικό που εντοπίστηκε στα αρχεία του γερμανικού Υπουργείου Εξωτερικών (Βερολίνο), αλλά και στο αρχείο της Ισραηλιτικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης (ΙΚΘ) και του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου

(ΚΙΣΕ), ερευνάται η δύσκολη επιστροφή των Ελλήνων Εβραίων και τα μεταπολεμικά αιτήματα για την καταβολή των γερμανικών αποζημιώσεων. Αξιοποιήθηκε, επίσης, ένα άγνωστο, ανεξερεύνητο και αταξινόμητο τμήμα του αρχείου του ΚΙΣ στην πλατεία Βάθης.¹

Οι νόμοι BRÜG και BEG

Το 1953-54 δόθηκαν από την Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας (ΟΔΓ) οι πρώτες αποζημιώσεις στο Ισραήλ, ανερχόμενες στο ύψος των 73.800.000 δολαρίων (Συμφωνία του Λουξεμβούργου). Σύντομα, οι πληρωμές αυτές αποτέλεσαν τη μεγαλύτερη πηγή ξένου συναλλάγματος για το Ισραήλ.² Απ' την άλλη, προφανώς και ωφελήθηκε η ΟΔΓ, καθώς βελτίωσε την εικόνα της και μπόρεσε να εισέλθει στη διεθνή πολιτική κονίστρα συνάπτοντας διπλωματικές σχέσεις με το Ισραήλ, ενώ γενικώς αυτή η Συμφωνία σηματοδότησε ένα καινούργιο μοντέλο απονομής αποζημιώσεων που πρωτοεφαρμόστηκε μόλις τότε.³ Δεν είναι τυχαίο ότι στα εβραϊκά χρησιμοποιήθηκε ο βιβλικός όρος “Shilumim” για τις αποζημιώσεις, που σημαίνει «τιμωρία».⁴

Η Συμφωνία του Λουξεμβούργου, ωστόσο, είχε πολλά κενά και ελλείψεις, και γι' αυτό το λόγο συντάχθηκε ο συμπληρωματικός νόμος **BEG** (Bundesentschädigungsgesetz 1956). Ο BEG (29/6/1956-31/3/1958), ήταν ο ομοσπονδιακός νόμος «διακανονισμού δικαιώματος επιστροφής περιουσιακών στοιχείων υπό του Γερμανικού κράτους διά τα θύματα των καταδιώξεων υπό των Εθνικοσοσιαλιστών». Ο BEG προέβλεπε αποζημιώσεις στα θύματα των εθνικοσοσιαλιστικών διώξεων για βλάβες κατά της ελευθερίας και της περιουσίας.⁵ Αργότερα συντάχθηκε ο νόμος **BRÜG** (Bundesrückerstattungsgesetz, 29/7/1957-

¹ Ευχαριστώ θερμά την υπεύθυνη του αρχείου του ΚΙΣ κυρία Μπέλλα Ααρών για όλη τη βοήθεια και την υποστήριξη που μου προσέφερε όλα αυτά τα χρόνια. Ευχαριστίες πολλές και στην υπεύθυνη του αρχείου της ΙΚΘ κυρία Αλίκη Αρούχ για τη διαθεσιμότητά της και την ακούραστη αρωγή της.

² Ronald W. Zweig, *German Reparations and the Jewish World. A History of the Claims Conference*, Frank Cass, Λονδίνο 2001, σ. 112.

³ Ariel Colonomos, Andrea Armstrong, “German Reparations to the Jews after World War II: A Turning Point in the History of Reparations”, στο: Pablo De Greiff (επιμ.), *The Handbook of Reparations*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2006, σ. 391.

⁴ Για όλες τις συζητήσεις που προκάλεσε το ζήτημα των αποζημιώσεων εντός του Ισραήλ βλ. Neima Barzel, “Dignity, Hatred, and Memory-reparations from Germany: The Debates in the 1950s”, *Yad Vashem Studies* 24 (1994), 258.

⁵ Ariel Colonomos, Andrea Armstrong, “German Reparations to the Jews after World War II: A Turning Point in the History of Reparations”, στο: Pablo De Greiff (επιμ.), *The Handbook of Reparations*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2006, σ. 405.

1/4/1959). Ο BRÜG προέβλεπε αποζημίωση για απώλεια/ κλοπή περιουσίας που μεταφέρθηκε στη Γερμανία. Σε αυτούς τους νόμους και στα αποτελέσματά τους θα επικεντρωθώ σε αυτό το κείμενο, καθώς οι (πιο γνωστές στο κοινό) γερμανικές αποζημιώσεις που δόθηκαν το 1961 αφορούσαν όλα τα θύματα του ναζισμού και όχι μόνο τους Έλληνες Εβραίους. Η κυριότερη αιτία για την αποτυχία των διαπραγματεύσεων αναφορικά με τους νόμους BEG και BRÜG ήταν το γεγονός ότι οι κοινότητες δεν διέθεταν επαρκή (σύμφωνα με τις γερμανικές εκτιμήσεις) αποδεικτικά στοιχεία για τη μεταφορά της κλαπείσας από τους Γερμανούς κινητής εβραϊκής περιουσίας στη Γερμανία, όπως αυτά που προσκόμισε η Γαλλία, η Ολλανδία, το Βέλγιο.

Η Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης, που γνώρισε και τις υψηλότερες απώλειες του εβραϊκού της πληθυσμού (από τους 46.091 θεσσαλονικείς Εβραίους που μεταφέρθηκαν στα στρατόπεδα συγκέντρωσης, επέστρεψαν μόνο 1.950, δηλ. ένα ποσοστό 4% περίπου), από τα μέσα της δεκαετίας του 1950 συντάσσει αναφορές προς τη γερμανική κυβέρνηση με υπολογισμούς των απωλειών σε κινητή και ακίνητη περιουσία με βάση και τους δύο νόμους. Μόνο για την λεηλάτηση των βιβλιοθηκών της Κοινότητας αιτείται 2,35 εκατομμύρια δολάρια. Για τα χαλιά των αναρίθμητων συναγωγών, 770.000 δολάρια. Για τα πολύτιμα προσωπικά αντικείμενα και τα κοσμήματα που εκλάπησαν από τις εβραϊκές οικίες 500.000 δολάρια.⁶ Στη Θεσσαλονίκη κατατέθηκαν 708 αιτήσεις, εκ των οποίων 483 (ή το 68%) αφορούσαν κλαπέντα κοσμήματα και αντικείμενα από χρυσό. Από τις 483 αιτήσεις, οι 340 αντιστοιχούσαν σε ποσά που κυμαίνονταν μεταξύ 500 και 6.000 δολαρίων (συνολικά 955.789 δολάρια), και 143 αιτήσεις αντιστοιχούσαν σε 6.000 δολάρια, σύνολο 2,473,526 δολάρια. Είναι αξιοσημείωτο το χαμηλό ποσοστό των αιτήσεων, μόλις 1%, σε ένα σύνολο 50.000 Εβραίων που χάθηκαν στη Σοά.⁷

Το γερμανικό Υπουργείο Οικονομικών απαντούσε με δισταγμό και θεωρούσε ότι αυτά τα αιτήματα δεν δικαιολογούνταν. Σύμφωνα με τον Υπουργό Οικονομικών «δεν υπάρχουν ικανά αποδεικτικά στοιχεία για όλα αυτά τα αιτήματα, κυρίως γιατί δεν αποδεικνύεται ότι αυτά μεταφέρθηκαν στην επικράτεια του τότε Τρίτου Ράιχ».⁸ Για τα χιλιάδες βιβλία που μεταφέρθηκαν στο «Τρίτο Ράιχ» έπρεπε να δοθούν όλοι οι

⁶ Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, Βερολίνο (Politisches Archiv Auswärtigen Amts- στο εξής ΡΑΑΑ), 552.20, Dr. Constant an den Herrn Bundesminister der Finanzen, Hamburg, 3.1.1966.

⁷ ΡΑΑΑ, Β 86 1222, Θεσσαλονίκη, 10 Ιουνίου 1966.

⁸ ΡΑΑΑ, 552.20, Aide-Memoire of the jewish Community Thessaloniki to his Excellency Dr. Oskar Schlitter Ambassador of German Federal Republic Athens, Thessaloniki, 10.6.1966.

τίτλοι, ειδικά για τους 5.000 πολύτιμους τόμους που χρονολογούνταν πριν το 1492. Η Κοινότητα έπρεπε να προσκομίσει πιστοποιητικά απ' τις αρμόδιες ελληνικές υπηρεσίες.⁹

Δραματική ειρωνεία για την υπόθεση των αποζημιώσεων είναι ότι η μαρτυρία του Μέρτεν στη δίκη του στην Αθήνα το 1958 σχετικά με τη δράση του στη Θεσσαλονίκη, και συγκεκριμένα η δήλωσή του ότι κατασχέθηκαν αντικείμενα μόνο από 300- 400 εβραϊκές κατοικίες στη Θεσσαλονίκη (από ένα σύνολο περίπου 13.000 κατοικιών) και μεταφέρθηκαν στο «Τρίτο Ράιχ», ένα επιχείρημα προφανώς αποπροσανατολιστικό που έδωσε ο Μέρτεν με σκοπό να ελαφρύνει τη θέση του, εκλήφθηκε από τους γερμανούς αξιωματούχους ως αληθινό και το αξιοποίησαν στις διαπραγματεύσεις τους με τις εβραϊκές κοινότητες προκειμένου να αποφύγουν να αντιμετωπίσουν τις ευθύνες τους.

Για τον νόμο BRÜG κατατέθηκαν 1.314 αιτήσεις για κοσμήματα και πολύτιμα αντικείμενα. Παρόλα αυτά, αυτές οι αιτήσεις παρέμειναν για επτά χρόνια, μέχρι το 1964, στα συρτάρια του γερμανικού Υπουργείου Οικονομικών. Ο Feaux de la Croix, διευθυντής του Υπουργείου Οικονομικών, υπεύθυνος για τις αποζημιώσεις σε όλες τις χώρες της Ευρώπης, απαντούσε αρνητικά σε όλα τα διαβήματα των εβραϊκών κοινοτήτων: «Όπως ήδη σας έχουμε ενημερώσει, δεν υπάρχει καμία πιθανότητα να αποζημιωθούν οι Εβραίοι της Ελλάδας καθώς οι προϋποθέσεις δεν πληρούνται. Το μεγαλύτερο μέρος των αιτούντων δεν βρίσκονται επίσης σε κατάσταση ανάγκης».¹⁰ Μάλιστα σε άλλη επιστολή του, το 1968, θεωρεί υπεύθυνους για την μη καταβολή των αποζημιώσεων τους ίδιους τους Εβραίους.¹¹ Στο αίτημα του δικηγόρου που ζούσε στο Αμβούργο και είχε αναλάβει το διαμεσολαβητικό ρόλο μεταξύ Ελλάδας και Γερμανίας για την καταβολή των αποζημιώσεων G.S. Constant (Γιώργο Κωνσταντόπουλο) για συνάντηση των εκπροσώπων της ΙΚΘ και των αξιωματούχων του ΥπΟικ, ο De La Croix απαντούσε αρνητικά, θεωρώντας τη συνάντηση «μη χρήσιμη» (wenig zweckmäßig).¹² Άλλωστε, μια τέτοια συνάντηση, «θα δημιουργούσε υψηλές ελπίδες και θα υπήρχε ο κίνδυνος να ξυπνήσουν

⁹ PAAA, 552.20, Der Bundesminister der Finanzen, Herrn D. C. Constant, betr. Ansprüche der Israelitischen Gemeinde in Thessaloniki, Bonn, 13.10.1966

¹⁰ PAAA, Jüdische Gemeinde Thessaloniki 1945-1967, Botschaft der Bundesrepublik Deutschland, Athen, an die Vereinigung deportierter Juden Griechenland-Saloniki, Athen, 11.10.1955.

¹¹ PAAA, B 86, 1.796, Der Bundesminister der Finanzen an Herrn Präsidenten des Zentralrats der Juden Griechenlands Josef Lovinger, Bonn, 1.8.1968.

¹² PAAA, B 86, 1.796, Dr. Constant an den Herrn Bundesminister der Finanzen, Hamburg, 11.10.1968.

προσδοκίες». ¹³ Σε μια άλλη του επιστολή το 1970 προς τον Γερμανό πρέσβη στην Αθήνα γράφει ότι ήταν «πολύ δύσκολο να συνεννοηθείς με τους Έλληνες γιατί κάθε σκέψη μας την εκλαμβάνουν ως κατάφαση και δεν μας στέλνουν σωστά και ακριβή στοιχεία. Η ελπίδα τους, ότι θα φτάσουμε σε μια κάποια συμφωνία, αποτελεί καθαρή αυταπάτη». ¹⁴

Ο Ιωσήφ Λόβινγκερ, πρόεδρος του ΚΙΣ, αντέδρασε άμεσα και με σκληρές εκφράσεις: «Βρισκόμαστε στο 1968 και δέκα χρόνια μετά την κατάθεση των αιτήσεών μας. Δυστυχώς οι κλέφτες δεν μας άφησαν αποδείξεις όταν μας εκτόπιζαν στα στρατόπεδα θανάτου του Άουσβιτς και της Τρεμπλίνκα. Αναρωτιέμαι εάν δικαιολογούνται ηθικά οι τωρινές σας πράξεις ενώ υπάρχουν στις διασωθείσες εκθέσεις του Κομάντο Ρόζενμπεργκ όλα τα στοιχεία για το πώς διέρρηξαν τα σπίτια μας και πως 3.000 χρηματοκιβώτια εκλάπησαν. Ξέρω πολλούς σκληρούς νόμους. Κανέναν όμως σαν τον BRÜG, που είναι απάνθρωπος. Διαμαρτύρομαι με όλη τη δύναμη της ψυχής μου. Δεν είμαστε ούτε ζητιάνοι, ούτε σκυλιά που ζητούν να τους πετάξετε ένα κόκκαλο». ¹⁵

Πρώην ναζί στην υπηρεσία του νέου κράτους και οι ευθύνες του ελληνικού κράτους

Σε αυτό το σημείο θα ήταν ενδιαφέρον να παρατεθούν ορισμένα στοιχεία του βιογραφικού του Feaux de La Croix. Εργαζόταν από το 1934 μέχρι το 1945 στο Υπουργείο Δικαιοσύνης του Τρίτου Ράιχ, στο τμήμα για τους αλλοδαπούς. Από το 1933 ήταν ενεργό μέλος του ναζιστικού κόμματος NSDAP και των σκληροπυρηνικών Ταγμάτων Εφόδου SA. Το 1938 συνέγραψε μια μελέτη για τη «φυλή, τον λαό το κράτος και τον χώρο» (*Denkschrift über Rasse, Volk, Staat und Raum*), στο οποίο, μεταξύ άλλων, έγραφε ότι οι «ξένες φυλές δεν ανήκουν στο γερμανικό έθνος». Αναρωτιέται κανείς πώς άνθρωποι με τέτοιο επιβαρυσμένο ναζιστικό παρελθόν, μεταπολεμικά διαχειρίζονταν τις τύχες των Εβραίων της Ευρώπης.

Και έχει συνέχεια αυτή η αδιόρατη αποναζιστικοποίηση: Σε κεκλεισμένων των θυρών συνάντηση στη Βόννη, στις 4 Νοεμβρίου 1966, ειδικά για το θέμα των

¹³ PAAA, B 86 1222, επιστολή Υπουργείου Οικονομικών προς ΥΠΕΞ, 30 Σεπτεμβρίου 1966.

¹⁴ PAAA, B130/ 3287A, Dr. Feaux de la Croix, Ministerialdirektor im Bundesministerium der Finanzen an Herrn Botschafter Peter Limbourg Athen, Bonn, 13.10.1970.

¹⁵ PAAA, B 86, 1.796, Joseph Lovinger, Präsident des Zentralrats der Juden Griechenlands an Herrn Ministerialrat Fritz Koppe im Bundesfinanzministerium, 22.7.1968.

Ελλήνων Εβραίων, έλαβε χώρα η τελευταία πράξη στην πολύχρονη πλέον περιπέτεια, με τη μορφή φαρσοκωμωδίας όμως: Διάφοροι διπλωμάτες συμφώνησαν ότι θα έπρεπε να συναντηθεί με τον Έλληνα πρέσβη στη Βόννη Αλέξη Κύρου ένας άνθρωπος με *εμπειρία* πάνω στα ελληνικά θέματα για να συζητήσουν για το εβραϊκό ζήτημα, ο πρώην διευθυντής των γερμανικών σιδηροδρόμων (Reichsbahn) στην Ελλάδα επί Κατοχής και διευθυντής πλέον μιας γερμανικής τράπεζας, της Industriebank στο Bad Godesberg, ονόματι Hahn.¹⁶

Όμως ας σταθούμε και στις ευθύνες της ελληνικής πλευράς. Όσον αφορά στην απόδοση των αποζημιώσεων του 1960, στις 12 Μαΐου 1961, αντιπροσωπεία απ' το Ισραήλ συναντήθηκε με τον Έλληνα Υπουργό Εξωτερικών για να συζητήσουν την παρακώλυση της πληρωμής των Ελλήνων Εβραίων που ζούσαν στο Ισραήλ. Σε αυτή τη συνάντηση, τονίστηκε ότι η ελληνική κυβέρνηση θα έπρεπε να σταματήσει να εμποδίζει αυτές τις πληρωμές.¹⁷ Σύμφωνα με αναφορές της γερμανικής κυβέρνησης προς την γερμανική πρεσβεία, και οι επόμενες χρονιές χαρακτηρίζονταν απ' την ίδια σταθερή ελληνική στάση απέναντι στο θέμα, καθώς οι Εβραίοι που μετανάστευσαν στο Ισραήλ δεν είχαν πλέον την ελληνική υπηκοότητα. Η μεταφορά των χρημάτων είχε δυσχερανθεί πολλαπλώς, όλες οι καταθέσεις γίνονταν μέσω της Τράπεζας της Ελλάδος και η ελληνική κυβέρνηση έχει μπλοκάρει αρκετές φορές την μεταφορά των χρημάτων.¹⁸ Ο πρέσβης του Ισραήλ στη Δυτική Γερμανία Felix Shinnar δήλωσε σε εκπρόσωπο του γερμανικού ΥΠΕΞ ότι η Ελλάδα δεν είχε πληρώσει ως τότε τίποτα στους Εβραίους που ζούσαν στο Ισραήλ και παρακαλούσε για μια συνάντηση με την ελληνική κυβέρνηση για να επιλυθεί το ζήτημα. Σύμφωνα με τον Shinnar «πρόκειται για ανθρώπους σε προχωρημένη ηλικία, μερικές εκατοντάδες, που χρειάζονται επειγόντως τα λεφτά. Δεν είναι ηθικά επιτρεπτό/ σωστό, η ελληνική κυβέρνηση να εμποδίζει την κατάθεση».

Οι καταθέσεις πράγματι είχαν μπλοκαριστεί, όχι μόνο επειδή δεν προβλεπόταν αρχικά η ένταξη των Ελλήνων Εβραίων που είχαν μεταναστεύσει στο Ισραήλ στο νομοσχέδιο του 1960 αλλά και ως ένδειξη διαμαρτυρίας (και σαν άτυπη μορφή αντιποίνων), επειδή το Ισραήλ δεν δέχτηκε να αποζημιώσει τους Έλληνες, των οποίων η περιουσία κατασχέθηκε στη διάρκεια του ισραηλινο-αιγυπτιακού

¹⁶ ΡΑΑΑ, Β 86 1222, Βόννη, 4 Νοεμβρίου 1966.

¹⁷ ΡΑΑΑ, Β 86 1222, 12 Μαΐου 1961.

¹⁸ ΡΑΑΑ, Β 86 1222, 25 Ιανουαρίου 1963.

πολέμου.¹⁹ Αυτά τα πολλαπλά διαβήματα, η ελληνική κυβέρνηση τα εξέλαβε ως μονόπλευρη υποστήριξη των «ισραηλινών συμφερόντων». Σε αποπροσανατολιστικές δηλώσεις, που στόχο είχαν να μεταστρέψουν την κοινή γνώμη απ' τα πραγματικά κωλύματα που τα δημιουργούσε η επίμονη στάση της ελληνικής κυβέρνησης, θεωρήθηκε ότι η γερμανική πλευρά έδειχνε «μεγαλύτερο ενδιαφέρον για τους Εβραίους κατοίκους του Ισραήλ παρά για τους Εβραίους που ζούσαν στην Ελλάδα».

Προσωπικές πρωτοβουλίες

Με όλες αυτές τις αποθαρρυντικές εξελίξεις και την υπόθεση να οδηγεί σε καθαρή αποτυχία ευόδωσης των προσδοκιών των εβραϊκών κοινοτήτων, ένας διπλωμάτης αναλαμβάνει προσωπικές πρωτοβουλίες, ο πρέσβης της Ελλάδας στη Βόννη Αλέξης Κύρου. Ένα χρόνο νωρίτερα, στις 20 Απριλίου 1965, ο Κύρου είχε στείλει επιστολή στον Γενικό Γραμματέα του ΥΠΕΞ Rolf Otto Lahr, τον γνωστό γραμματέα με το ναζιστικό παρελθόν, στην οποία εξέφραζε την ελπίδα ότι θα πρέπει να βρεθεί μια λύση για το ζήτημα της επιστροφής των περιουσιών των Εβραίων της Ελλάδας. Πρόκειται, σύμφωνα με τον Κύρου, για μια ηθικά σωστή κίνηση καθώς στις άλλες δυτικοευρωπαϊκές χώρες έχουν γίνει σχετικές ρυθμίσεις, όπως για παράδειγμα η M (Möbel)- Aktion στις χώρες της Μπενελούξ. Οι Εβραίοι σε αυτές τις χώρες έχουν αποζημιωθεί για το 80% της αξίας των κατασχεμένων αντικειμένων. Η Ελλάδα είναι η μόνη χώρα, που εδώ και έξι χρόνια δεν είχε λάβει καμία τέτοιου τύπου αποζημίωση καθώς το Υπουργείο Οικονομικών δεν είχε προχωρήσει σε καμία σχετική- ειδική πρόβλεψη, ρύθμιση.²⁰

Η απάντηση του Υπουργείου Εξωτερικών στην επιστολή Κύρου, ήρθε λίγους μήνες αργότερα και ήταν αρνητική: Οι έρευνες δεν μπόρεσαν να δείξουν ότι οι περιουσίες των Εβραίων μεταφέρθηκαν στη Γερμανία, καθώς λόγω σαμποτάζ που προκάλεσαν οι αντάρτες (μόνιμη επωδός που παρατηρούμε σε όλες τις επίσημες απαντήσεις από γερμανικής πλευράς, η οποία ήδη από νωρίς έχει δαιμονοποιήσει την ελληνική Αντίσταση και τη χρησιμοποιεί ως άλλοθι για να αρνηθεί τις δικές της ευθύνες) ή εξαιτίας άλλων πολεμικών γεγονότων, αυτά τα αντικείμενα (έπιπλα, προϊόντα, πρώτες ύλες, μηχανές, αντικείμενα συναγωγών, βιβλιοθήκες κ.ά.) τελικώς

¹⁹ ΡΑΑΑ, Β 86 1222, Βόννη, 1η Μαρτίου 1963.

²⁰ ΡΑΑΑ, Β 86 1222, επιστολή του Αλέξη Κύρου, πρέσβη της Ελλάδας στη Γερμανία, προς Γραμματέα Κράτους Lahr, Βόννη, 20 Απριλίου 1965.

δεν έφτασαν ποτέ στη Γερμανία, και έτσι δεν μπορεί να προβλεφθεί κάποια ειδική ρύθμιση για αποζημίωση χαμένης κινητής περιουσίας.²¹ Δεν υπάρχουν, σύμφωνα με τους Γερμανούς, αποδεικτικά στοιχεία ενώ και η καταστροφή του εβραϊκού νεκροταφείου στη Θεσσαλονίκη δεν δικαιολογεί την αποζημίωση στα πλαίσια του ίδιου νόμου.²² Σύμφωνα με τον Κύρου, όλες αυτές οι αιτιάσεις ήταν αβάσιμες, καθώς υπάρχουν πολλά αποδεικτικά στοιχεία για το αντίθετο.²³ Σε άλλη επιστολή προς τον Διευθυντή του Υπουργείου Εξωτερικών, κάνει έκκληση να ληφθεί υπόψη το ότι και στην πρώτη ρύθμιση για τον νόμο περί κινητής περιουσίας (“Bundesrückerstattungsgesetz“) της 14^{ης} Μαΐου 1965, η Ελλάδα πάλι δεν συμπεριλήφθηκε. Οι αρμόδιες υπηρεσίες στο Βερολίνο αρνήθηκαν τις επίσημες ελληνικές αποδείξεις με καθόλου πειστικό τρόπο.

Το γερμανικό Υπουργείο Οικονομικών μέχρι τις 6 Δεκεμβρίου 1965 δεν δεχόταν ότι τα κατασχεμένα αντικείμενα έφτασαν στο Βερολίνο, παίρνοντας ως βάση τα λεγόμενα του Μαξ Μέρτεν στη δίκη του, όπως προαναφέρθηκε. Ένα ελαφρώς παραλλαγμένο επιχείρημα είχε δώσει και το Ινστιτούτο Σύγχρονης Ιστορίας Μονάχου στις 20 Σεπτεμβρίου 1961, δηλαδή ότι τα αντικείμενα δεν έφτασαν ποτέ στη Γερμανία, αλλά αυτή τη φορά η αιτιολόγηση ξεπερνά τα όρια: γιατί ο Γενικός Διοικητής Μακεδονίας επί Κατοχής Βασίλειος Σιμωνίδης πραγματοποίησε εκτενείς κατασχέσεις εβραϊκών περιουσιών, και μάλιστα χωρίς να ρωτήσει την ελληνική κυβέρνηση!²⁴ Εφόσον, σύμφωνα με τη λογική των γερμανών διπλωματών, ένας Έλληνας έκλεψε τις εβραϊκές περιουσίες (και γιατί όχι και άλλοι, στη βάση της ίδιας παραπαιστικής επιχειρηματολογίας), γιατί να δοθούν αποζημιώσεις στους Εβραίους; Διαστρεβλωτική και ανορθολογική λογική, που οδήγησε σε μεγάλο τέλμα και, εν τέλει, στην αποτυχία των διαπραγματεύσεων.

Τον Απρίλιο του 1966 το ΚΙΣ στέλνει ένα υπόμνημα προς τη γερμανική πρεσβεία στην Αθήνα. Το υπόμνημα κλείνει δυσοίωνα, όπως δυσοίωνες ήταν και οι μελλοντικές προβλέψεις: «Έχουν περάσει είκοσι σχεδόν χρόνια και έχουμε την εντύπωση, ότι αυτές οι αδιανόητες απαιτήσεις σκοπό έχουν να μας κάνουν να μην καταθέσουμε αίτηση. Υπάρχει μια πικρία στον ελληνικό εβραϊσμό που απορρέει απ’ τη στάση του γερμανικού Υπουργείου Οικονομικών. Το ΚΙΣ φοβάται ότι δεν θα

²¹ ΡΑΑΑ, Β 86 1222, ΥΠΕΞ, Βόννη, 8 Ιουνίου 1965.

²² ΡΑΑΑ, Β 86 1222, Υπουργείο Οικονομικών προς ΥΠΕΞ, 14 Ιουνίου 1966.

²³ ΡΑΑΑ, Β 86 1222, επιστολή του Κύρου προς Διευθυντή Υπουργείου Εξωτερικών, Βόννη, 5 Ιουλίου 1965.

²⁴ ΡΑΑΑ, Β 86 1222, επιστολή του γερμανικού Υπουργείου Οικονομικών, 6 Δεκεμβρίου 1965.

καταφέρει να συγκρατήσει τα επικριτικά σχόλια που θα ξεσπάσουν δημοσίως. Οι απαιτήσεις μας αντιπροσωπεύουν στο ελάχιστο τις απώλειές μας. Ενώ όλες οι χώρες του NATO έχουν λάβει ποσά, η Ελλάδα δεν έχει λάβει τίποτα για τους Εβραίους της. Εάν επιδειχθεί μια κάποια κατανόηση, τότε θα επικρατούσε μια συμφιλίωση μεταξύ του γερμανικού λαού και του εβραϊσμού στην Ελλάδα και δεν θα διακινδύνευαν άλλη μια φορά οι σχέσεις μας».²⁵

Δύο χρόνια μετά, το δράμα συνεχίζεται και οι Γερμανοί διαβεβαίωναν ακόμα ότι οι Εβραίοι θα λάβουν κάποιες αποζημιώσεις για τα κλαπέντα αντικείμενα. Συγκεντρώθηκαν εκ νέου λίστες με τις εμπορικές επιχειρήσεις και στατιστικές που απεστάλησαν στο γερμανικό προξενείο. Ωστόσο, οι διαπραγματεύσεις και πάλι δεν ευοδώθηκαν. Απεναντίας, η γερμανική πλευρά ζήτησε επιπλέον στοιχεία και για την Ισραηλιτική Κοινότητα Αθηνών. Σύμφωνα με το ΚΙΣ και την ΙΚΘ, μια διεθνής ρύθμιση (Globalregelung) θα είχε διευθετήσει το θέμα εδώ και δέκα χρόνια, απ' τότε που εγέρθηκαν τα πρώτα αιτήματα για αποζημιώσεις. Η συγκέντρωση νέου αποδεικτικού υλικού ήταν χρονοβόρα, ψυχοφθόρα και πολυέξοδη διαδικασία για κάθε μεμονωμένο αιτούντα.²⁶

Κυρίως η γερμανική πλευρά δεν μπορούσε να πιστέψει ότι τα απαιτούμενα έγγραφα δεν είχαν αρχειοθετηθεί και ότι είχαν καταστραφεί τα μητρώα της ΙΚΘ στη διάρκεια του πολέμου. Πιθανότατα χρησιμοποιούσε την «έλλειψη» στοιχείων ως δικαιολογία. Η γερμανική πρεσβεία Αθηνών το 1967 αναφέρει προς το ΥΠΕΞ: «Οι ελληνικές δημόσιες υπηρεσίες έχουν πολύ αργούς ρυθμούς εργασίας. Ένα αίτημα μπορεί να χρειαστεί πολλές βδομάδες, πολλώ δε μάλλον όταν πρόκειται για έγγραφα της περασμένης εικοσιπενταετίας».²⁷ Οι γερμανοί αξιωματούχοι όμως κυρίως εκνευρίζονταν με την προχειρότητα των εγγράφων που έστελνε η ΙΚΘ και θεωρούσαν τα στοιχεία που τους δίνονταν «εντέχνως υπερβολικά».²⁸ Ο πρόεδρος της ΙΚΘ Αλμπέρτος Σαούλ θεωρούσε υπερβολικά μεγάλο τον φόρτο των εργασιών και σημείωνε πικρά ότι οι αιτούντες θα έπρεπε να σταματήσουν να ελπίζουν.²⁹

Οι επιπρόσθετες δυσκολίες

²⁵ ΡΑΑΑ, Β 86 1222, Memorandum του ΚΙΣ προς γερμανική πρεσβεία, Αθήνα, 19 Απριλίου 1966.

²⁶ ΡΑΑΑ, Β 86 1222, επιστολή του ΚΙΣ και της ΙΚΘ προς τον γερμανό πρέσβη, 27 Ιανουαρίου 1968.

²⁷ ΡΑΑΑ, 552.20, Botschaft der Bundesrepublik Deutschland Athen, an das Auswärtige Amt Berlin, 6.4.1967.

²⁸ ΡΑΑΑ, 552.20, an den Bundesminister der Finanzen, Bonn, 28.12.1966.

²⁹ ΡΑΑΑ, 552.20, Konsulat der Bundesrepublik Deutschland, Saloniki, 30.3.1967.

Για τη συγκέντρωση των αναγκαίων δικαιολογητικών, υπήρχαν πολυάριθμες δυσκολίες. Όταν ο αιτών κατοικούσε στην Αθήνα, ήταν πιο εύκολη η διαδικασία. Ωστόσο, το 90% των περιπτώσεων κατοικούσε σε άλλη πόλη ή γεννήθηκε σε άλλη πόλη και η κατάσταση δυσκόλευε. Στο Υπουργείο Εσωτερικών υπήρχαν τα Μητρώα Αρρένων της χώρας, δεν υπήρχαν όμως μητρώα θηλέων ή Δημοτολόγια, και έτσι οι γυναίκες αιτούσες έπρεπε να προσφύγουν στον Δήμο της γέννησής τους για το πιστοποιητικό ιθαγένειας. Το να καλυφθεί το κενό επικαλούμενοι την ιθαγένεια του άντρα ή του πατέρα δεν ήταν ασφαλές. Το πιστοποιητικό ποινικού μητρώου θα έπρεπε επίσης να αναζητηθεί στον τόπο γέννησης. Όπου υπήρχαν περιπτώσεις αποβολής της ελληνικής ιθαγένειας, έπρεπε να αναζητηθεί η απόφαση, για να αποδειχθεί αν η αποβολή της ελληνικής ιθαγένειας έγινε πριν ή μετά τους διωγμούς.

Σύμφωνα με τον Δανιήλ Αλχανάτη «όλα αυτά απαιτούν εργασία εντατική και των Διοικήσεων και του προσωπικού των Κοινοτήτων και Οργανισμών. Για το προσωπικό δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ότι πάντοτε εστάθη εις το ύψος των περιστάσεων και παρά την ανεπαρκή αμοιβή του ουδέποτε αρνήθηκε και κόπο και εργασία μέχρι καταθλίψεώς του για να εξυπηρετήσει τον κόσμο, πρέπει όμως και εις τας Διοικήσεις να επικρατήσει ανάλογο πνεύμα και ανάληψις των προσηκουσών ευθυνών».³⁰

Αλλά και όσοι επιζώντες λάμβαναν κάποιο ποσό, αυτό δεν μπορούσε σε καμία περίπτωση να τους αποζημιώσει για όσα υπέστησαν. Για παράδειγμα η Δέσποινα Σταματέλου, η οποία εκτοπίστηκε απ' την Αθήνα και βίωσε τη φρίκη των ιατρικών πειραμάτων του Άουσβιτς και την κράτηση στο Ντάχαου, το 1972 έλαβε μόλις 5.241 γερμανικά μάρκα (περίπου 2.000 ευρώ). Η αδικία και η αδυναμία επανόρθωσης για τα εγκλήματα του πρόσφατου παρελθόντος, δεν γνωρίζουν διακρίσεις. Έτσι, ανάμεσα στις επιστολές Ελλήνων Εβραίων που ακόμη και στη διάρκεια της δεκαετίας του 1970 περίμεναν μια χρηματική –έστω- δικαίωση, βρισκόταν και ο ραβίνος της Αθήνας στη διάρκεια της Κατοχής Ηλίας Μπαρτζιλιάϊ. Στους φακέλους του ΚΙΣ, μπορεί να βρει κανείς μια πολλαπλώς χρήσιμη ένορκη κατάθεση του γηραιού πλέον ραβίνου, που αποζητούσε κι αυτός με τη σειρά του μια επανορθωτική κίνηση σωτηρίας απ' την πλευρά των άλλοτε θυτών.

³⁰ *Εβραϊκή Εστία*, 20 Οκτωβρίου 1961.

Να αναφέρουμε εδώ ότι η διαδικασία αίτησης για αποζημίωση ήταν για όλες τις χώρες πολύπλοκη. Στη Γερμανία, οι επιζώντες έπρεπε να αποδείξουν ότι είχαν υποστεί διώξεις από το ναζιστικό καθεστώς και ότι έπασχαν από ψυχικές και σωματικές νόσους, που προκλήθηκαν απ' τις διώξεις τους. Αυτές οι βλάβες έπρεπε να καλύπτουν τουλάχιστον το 25% των όρων που έθετε ο νόμος. Στη διαδικασία αυτή εμπλέκονταν γιατροί και υπάλληλοι, ενώ σε δεύτερη φάση έπρεπε να εγκριθεί η αρχική γνωμάτευση του γιατρού από κάποιον ανώτερό του, πολλές φορές παρουσία του επιζώντα, ώστε να υποστεί εκ νέου τις απαιτούμενες ερωτήσεις. Ο επιζών έπρεπε να έχει προσλάβει δικηγόρο που θα τον υπεράσπιζε στη διάρκεια αυτής της επίπονης και κουραστικής διαδικασίας, ενώ εάν η αίτηση δεν γινόταν δεκτή, υπήρχε η δυνατότητα να υπάρξει δικαστική παρέμβαση. Υπήρχε όμως και ένα άλλο θεμελιώδες πρόβλημα. Η επιστήμη της ψυχιατρικής δεν είχε αναπτυχθεί τόσο πολύ τη δεκαετία του '50 ώστε να αναπτύξει εργαλεία γύρω από το τραύμα της Σοά και τις μετατραυματικές συνέπειες, πόσο μάλλον για τη σύνδεση του τραύματος με παροντικά προβλήματα υγείας. Η υπάρχουσα βιβλιογραφία ήταν ετερογενής και σύνθετη, δημιουργούσε περισσότερα προβλήματα παρά τα επέλυε. Επιπλέον, οι επιζώντες ένιωθαν άβολα και σε μειονεκτική θέση απέναντι στον ειδικό, σαν να υποχρεώνονταν σε ένα είδος αποδεικτικής εξέτασης για το παρελθόν τους, γεγονός που τους έκανε ακόμα πιο εσωστρεφείς και, ενίοτε, επιθετικούς.³¹

Οι καταθέσεις των επιζώντων

Για μερικούς επιζώντες, όπως την Ελεονώρα Κοέν, η όλη διαδικασία ήταν αβάστακτη. Η ίδια ήταν κρατούμενη από τις 17.4.1943 μέχρι τις 17.1.1945 στο διαβόητο Μπλοκ 10 του Άουσβιτς. Εκεί υποβλήθηκε σε χειρουργική επέμβαση απομάκρυνσης και των δύο ωοθηκών της, με αποτέλεσμα να μην μπορεί να τεκνοποιήσει και να πρέπει να βρίσκεται σε όλη της τη ζωή υπό ιατρική παρακολούθηση.³² Πώς θα μπορούσε κάποιος να της ζητήσει να αναβιώσει όλη αυτή τη φρίκη που βίωσε με σκοπό να καλυφθούν κάποια πεδία σε μια αίτηση;

³¹ Miriam Rieck, Gali Eshet, „Die Bürden der Experten. Gespräche mit deutschen und israelischen Psychiatern über ihre Rolle als Gutachter in Entschädigungsverfahren“, στο: Norbert Frei, Jose Brunner, Constantin Goshler (επιμ.), *Die Praxis der Wiedergutmachung. Geschichte, Erfahrung und Wirkung in Deutschland und Israel*, Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn 2010, σ. 453- 455.

³² PAAA, Jüdische Gemeinde Thessaloniki 1945-1967, Botschaft der Bundesrepublik Deutschland, Athen, 17.7.1953.

Πολλοί θεώρησαν πιο αποτελεσματικό να καταθέσουν ενώπιον εισαγγελέα και μαρτύρων την εμπειρία τους απ' τον πόλεμο, ή να φέρουν γνωστούς τους που ήταν μάρτυρες των κατοχικών τους δεινών, ώστε να κατοχυρωθεί δικαστικά το αίτημά τους για αποζημιώσεις. Χαρακτηριστική είναι η κατάθεση δύο φίλων της Άννας Σάλτο το 1963 που υποστήριξαν ότι η Σάλτο έπρεπε να λάβει αποζημίωση για όσα υπέστη, γιατί ο πατέρας και οι αδελφές της αιτούσης είχαν κρυφτεί τον Μάρτιο του 1943 στην οδό Κοσμά Μελωδού 7, για να αποφύγουν τη σύλληψή τους απ' τους Γερμανούς. Όμως λίγες μέρες μετά τη μοιραία 25^η Μαρτίου, όταν πραγματοποιήθηκαν οι ομαδικές συλλήψεις των Εβραίων της Αθήνας, μπήκαν στο σπίτι Γερμανοί και τους βρήκαν, για να ακολουθήσουν τη μοιραία διαδρομή των υπολοίπων, Χαϊδάρι και μετέπειτα Άουσβιτς. Από τότε δεν έδωσαν σημείο ζωής, και απέμεινε απ' την οικογένεια μόνο η Άννα Σάλτο. Αυτά τα κατέθεσαν διότι έμεναν δίπλα στο σπίτι εκείνο της Ρωμανού Μελωδού και παρακολούθησαν «εξ ιδίους όμμασιν το δράμα της συλλήψεως και απαγωγής της οικογενείας».³³

Πολλές απ' αυτές τις καταθέσεις αποτελούν μοναδικά ντοκουμέντα, διότι η γλώσσα στις οποίες είναι γραμμένη συνδυάζει έναν ιδιότυπο λυρισμό με το απαραίτητο στεγνό νομικίστικο ύφος στο οποίο είναι συνήθως γραμμένες οι δικογραφίες και οι μαρτυρικές καταθέσεις. Πολλοί καταθέτουν στους συμβολαιογράφους της χώρας στην οποία διαμένουν εκείνη την περίοδο. Στο Τελ Αβίβ η Κλάρα Καμχή και ο Σαμουήλ Αντάττο κατέθεσαν ότι στις 25 Μαρτίου 1943 συνελήφθησαν από τις βουλγαρικές αρχές και μεταφέρθηκαν στο Λομ, όπου και παραδόθηκαν στις γερμανικές αρχές οι κάτοικοι Δράμας, εβραϊκού θρησκευματος, Μωύς Πίλο, Ρικέττα Πίλο, και οι άγαμες (όπως δηλώνεται, επομένως υποθέτουμε και μικρές σε ηλικία) κόρες τους Σαρίνα, Σύλβια, Ματίκα, Βιτάλη. Μαζί με άλλους Εβραίους της περιοχής επιβιβάστηκαν σε βουλγαρικά ποταμόπλοια στο Δούναβη, και είχαν τη γνωστή τύχη των Εβραίων της βουλγαροκρατούμενης Ελλάδας, καθώς πολλοί εξ αυτών πνίγηκαν στον ποταμό όταν αναποδογυρίστηκε το πλοίο τους, μια πτυχή που παραμένει ανεξερευνήτη καθώς δεν έχουμε σαφή εικόνα του πώς ένα απ' αυτά τα πλοία ανατράπηκε, τυχαία ή εσκεμμένα. Μόνο δύο συγγενείς της οικογένειας

³³ Αταξινόμητο αρχείο ΚΙΣ- ΟΠΑΙΕ, φάκελος χωρίς τίτλο, ένορκος εξέταση μαρτύρων Ζαχαρία Δημητρίου Ενισλίδη, Αγγέλου Γεωργίου. Στο έγγραφο αναγράφεται μόνο η χρονιά της μαρτυρικής κατάθεσης, 1963.

που χάθηκε στο Δούναβη ζούσαν πλέον στο Ισραήλ.³⁴ Οι μάρτυρες ήταν στενοί φίλοι με τους Πίλο, και μέσα απ' την κατάθεση ξεδιπλώνεται ένα απ' τα πολλά δράματα των Εβραίων της βόρειας Ελλάδας. Ειδικά η μοίρα αυτής της οικογένειας, με τα τρία κορίτσια που χάθηκαν στον Δούναβη, συγκλονίζει.

Πριν το τέλος...

Ο δικηγόρος Κονστάντ το 1965 διαμαρτυρήθηκε ότι για οκτώ ολόκληρα χρόνια εργάζεται καθημερινώς χωρίς όμως να ευθύνεται για τις αδικαιολόγητες καθυστερήσεις της αποστολής των αναγκαίων δικαιολογητικών από το ΚΙΣ: «Ποιος ξέρει δε, πόσος καιρός θα έξοδα θα χρειασθούν ακόμη μέχρις ότου δούμε όλοι μας την πρώτη δεκάρα. Έμπλεξα και προχωρώ. Πρέπει να γνωρίζω διατί εργάζομαι και αγωνίζομαι νυχθημερόν».³⁵ Ο πρόεδρος της ΙΚΘ Αλμπέρτος Σαούλ θεωρούσε ότι ήταν πολύ δύσκολο να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις των όρων που έθεταν οι Γερμανοί, γιατί όλα τα αρχεία της Κοινότητας καταστράφηκαν στον πόλεμο. Αλλά και πιο πριν, λ.χ. το 1917 με τη μεγάλη πυρκαγιά, είχαν καταστραφεί τα περισσότερα αρχεία του Δήμου και επομένως σκοπός των Γερμανών ήταν να τους κουράσουν ζητώντας αδύνατα πράγματα, με μοναδικό σκοπό να τους κάνουν να παραιτηθούν των αιτημάτων για αποζημιώσεις, ενώ θα έπρεπε να αρκεστούν στα πιστοποιητικά του Γερμανικού Προξενείου και του Δήμου Θεσσαλονίκης ή της τοπικής Κοινότητας. Η επιστολή του Σαούλ καταλήγει χαρακτηριστικά: «Απ' αυτά μπορείτε να καταλάβετε πόσο έχουμε κουραστεί, ηθικά και σωματικά».³⁶

22 χρόνια μετά το τέλος του πολέμου, η μεγάλη γερμανική εφημερίδα *Süddeutsche Zeitung* έγραφε το 1967: «Ας ελπίσουμε ότι αυτή η μακρά, γραφειοκρατική διαδικασία, θα λάβει τέλος αυτή τη χρονιά καθώς πολλοί Έλληνες Εβραίοι πέθαναν χωρίς να έχουν δει μια κάποια μορφή υλικής και ηθικής αποζημίωσης για τα όσα πέρασαν αυτοί και οι οικογένειές τους».³⁷ Μέσα απ' την προηγηθείσα περιγραφή, μπορεί να καταστεί σαφές ότι αυτή η ευχή της προοδευτικής

³⁴ Αταξινόμητο αρχείο ΚΙΣ- ΟΠΑΙΕ, φάκελος χωρίς τίτλο, ένορκος εξέτασις μαρτύρων Κλάρα Ιωσήφ Καμχή και Σαμουήλ Αντάττο, Τελ Αβίβ, 2 Σεπτεμβρίου 1962.

³⁵ ΑΙΚΘ, φάκελος Δ23 «Γερμανικές αποζημιώσεις Διεκδικήσεις περιουσίας ΙΚΘ 1947-1997», Κονστάντ προς πρόεδρο ΙΚΘ Καράσσο, 1965.

³⁶ ΑΙΚΘ, φάκελος Δ23 «Γερμανικές αποζημιώσεις Διεκδικήσεις περιουσίας ΙΚΘ 1947-1997», πρόεδρος ΙΚΘ προς Κωνσταντόπουλο, 20 Μαρτίου 1965.

³⁷ *Süddeutsche Zeitung*, 29.9.1967.

εφημερίδας δεν εκπληρώθηκε ποτέ. Και απ' τους δύο νόμους, τον ΒΕΓ και τον ΒRÜG, οι Έλληνες Εβραίοι τελικώς δεν έλαβαν κάποιο ποσό, καθώς είτε οι αιτήσεις τους θεωρήθηκαν εκπρόθεσμες, είτε δεν πληρούσαν τα κριτήρια της νομοθεσίας.